

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ УМАНЩИНИ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «УМАНСЬКИЙ ГОЛОС»)

Стаття присвячена висвітленню основних аспектів релігійного життя населення Уманщини в умовах нацистської окупації. В основу публікації покладені матеріали газети «Уманський голос». Розглядається відображення на її сторінках характерних проявів релігійного життя в регіоні та релігійної ситуації в Україні загалом. Зроблений висновок, що у своїх матеріалах газета заохочувала відродження українських християнських традицій, висвітлювала хід вирішення організаційних питань церковних конфесій та розпорядження властей щодо регламентації релігійного життя. В газеті була представлена позиція німецької влади, спрямована на використання релігійного чинника для зміцнення свого окупаційного режиму, здобуття прихильності серед місцевого населення та підірив його довіри до радянської системи.

Ключові слова: *окупаційний режим, релігійне життя, Уманщина, газета «Уманський голос», відродження християнських традицій, релігійний чинник, конфесійна ситуація, автокефальна церква, автономна церква.*

Вивчення різноманітних аспектів духовно-релігійного життя українського народу в багатогранності його проявів є одним з актуальних завдань сучасної вітчизняної історичної науки. Зокрема, важливим залишається дослідження особливостей релігійного життя в Україні в умовах нацистської окупації.

В останні десятиліття означена проблематика знайшла своє відображення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Серед них слід відзначити роботи О. Лисенка [16], К. Беркгофа [2], Ю. Волошина [5], М. Главацького [6], В. Гордієнка [8], І. Грідіної [9], О. Перехреста [21], Н. Стоколоса [32] та інших.

Поряд з цим, характер і обсяг існуючих публікацій залишають можливості для продовження розгляду питань, пов'язаних з проявами релігійного життя часів нацистської окупації в окремих регіонах України. При цьому цінну інформацію можна отримати, звернувшись, зокрема, до тогочасної місцевої преси.

Метою даної статті є розгляд особливостей та характерних проявів релігійного життя Уманщини в умовах нацистської окупації, висвітлених на сторінках газети «Уманський голос». Ця газета виходила (з 31 серпня 1941 р.) двічі на тиждень й містила матеріали військово-політичного, ідеологічного, соціально-економічного, культурно-просвітницького характеру.

Гітлерівські війська зайняли Умань 1 серпня 1941 р. Окупація Уманщини тривала понад два з половиною роки. Умань була центром Уманського гебіту (Kreisgebiet Uman), який охоплював територію кількох районів колишньої Київської області і виступав однією з адміністративно-територіальних одиниць генерального комісаріату «Київ» у складі рейхскомісаріату «Україна».

З початком окупації досить суттєво активізується релігійне життя регіону. Вже в першому своєму номері газета «Уманський голос» (далі в тексті – газета) вміщує замітку «Повернення до церкви», де зазначається, що на Уманщині за радянських часів не залишилося жодної церкви і наголошується: «Уманчани з радістю розповідають про кожен реставрований і знову відкритий церкву» [24].

Станом на 4 вересня 1941 р. в Умані діяли три церкви [17]. В газетній публікації говорилося: «Не дивлячись на більшовицьку руїну Божих храмів, не дивлячись на знищення церковної утварі, дзвонів та хрестів, парафіяни за короткий час відновили і зовні привели в порядок Храми Божі. Великий хрест, що встановлено на церкві Звенигородського передмістя, був закопаний в землі, і майже через 20 років його відкопали... В душах віруючих не погас релігійний вогонь, і з великою радістю вони відвідують Церкву Божу... Звичайно, ще в церквах велика бідність. Немає іконостасів, риз, церковної утварі тощо. Потрібні великі кошти, щоб відновити як слід наші храми...» [17].

2 жовтня 1941 р. в замітці «Відродження церковного життя» її автор зазначає: «... народ наш зберіг в серцях і почуттях свою віру. Про це яскраво

свідчать переповнені народом церкви, в яких щонеділі та на свята відбувається Служба Божа» [33]. З цієї ж газетної публікації дізнаємося, що для керівництва церковними справами на Уманщині було утворено парафіяльну раду, яка мала найближчим часом провести обслідування усіх церков Уманщини, виявити і взяти на облік священиків, організувати створення місцевих парафіяльних рад, які мали очолити релігійні громади та приступити до упорядкування храмів, заснування церковних хорів, збору церковної утварі, книг, образів, риз тощо, організувати перепис богослужбних книг українською мовою [див. 33].

На сторінках газети в різних формах пропагувалося відродження різних українських християнських традицій. Так, починаючи з листопада 1941 р. тут протягом кількох місяців друкували українські православні святці [36]. До різдвяних та великодніх свят газета вмещувала публікації, в яких акцентувалася їх значимість для українського народу [3] та висміювалися радянські заборони у ставленні до них [7]. Друкувалися оповідання, які в художній формі емоційно посилювали сприйняття свята [10], а також колядки [13] та ін.

Газета у своїх публікаціях долучається до пропаганди українських ідей та духовно-культурних цінностей. Нерідко вони поєднувались з матеріалами, які мали виразне антирадянське спрямування. Для протиставлення національних ідей комуністичним німецька влада дозволяла друкувати в пресі матеріали про боротьбу українців в історичному минулому за свою незалежність, про українську державність, українську церкву. Особливо це було характерно для перших місяців окупації, в умовах дещо ліберальнішого ставлення німецької військової адміністрації до посилення національної свідомості населення.

Досить показовою в цьому плані є стаття «Нарід і церква» за авторством викладача Житомирського учительського інституту О. Яценюка, вміщена в номері газети від 28 жовтня 1941 р. В ній коротко подається історія української православної церкви та висловлюється переконання, що в українського народу не зламали віру в Христа, що «лишилися рештки української православної церкви, вірного помічника і вчителя в неспинній багаторічній боротьбі

українського народу за свою волю і своє щастя. Вони знову засяють яскравими вогнями святої віри по всіх просторах багатостраждальної України...» [40].

В коротких публікаціях газета знайомить читача із знаковими храмовими спорудами України – старовинною церквою-фортецею у Сутківцях на Поділлі та дерев'яним собором козацької доби у тогочасному Новомосковську на Дніпропетровщині. Про першу споруду говориться, як про «надзвичайно цікавий пам'ятник української архітектури» [31], про другу – як таку, що «має велику історичну цінність як зразок старовинного українського стилю» [28]. Також наголошується, що обом храмам за радянських часів загрожувало руйнування, а зараз вони відремонтовані і в них відбуваються богослужіння.

В подібному контексті згадуються і колишній римо-католицький храм св. Олександра у Києві, тепер переданий українській греко-католицькій церкві [22] та Володимирський собор у Києві, перетворений на «безбожницький музей» і нині відданий німецькою владою «для релігійного вжитку» [37].

Вище вже йшлося про «переповнені народом церкви» [33], однак все ж за матеріалами газети складно робити висновки наскільки масовим та щирим було поширення побожності серед місцевого населення Уманщини. Ще один із начебто яскравих прикладів щодо цього подано в газетній замітці за 28 червня 1942 р. «Незвичайне хрещення». У ній зазначалося, що 21 червня 1942 р. в «Успенському Соборі Української Православної Автокефальної Церкви було виконано обряд охрещення 133 дітей віком від 4 до 8 років, хлопчиків та дівчаток» [19]. Охрещено було вихованців 2-го дитячого будинку, які прибули до церкви під наглядом вихователів. Обряд хрещення виконав сам єпископ Уманський Ігор разом з двома священиками та двома дяконами у супроводі хору. Замітку завершено такими словами: «Зібралось багато народу. Видовище являло чудову зворушливу церковну й побутову картину» [19].

На нашу думку, масовість описаного дійства ще не може бути цілковитою гарантією його добровільності. Так, Карел Беркгоф у своєму дослідженні не відкидає певної долі примусу у здійсненні подібних обрядів хрещення. Зокрема, він наводить свідчення з донесення активіста комуністичного підпілля, який

стверджував, що в Київській та Кіровоградській областях місцева влада видала наказ про хрещення всіх дітей віком до 12 років, та що сільські старости примушували хреститися також і тих, хто цього не бажав [2, с. 24]. Науковець припускає, що свою роль тут ще зіграв страх від поширюваних чуток, що нехрещених дітей німці розстрілюватимуть, та що це могло бути навіяне враженнями від єврейського голокосту [2, с. 24].

Ще в перші місяці окупації на території України відбувалося формування нових церковних структур, яке пізніше завершилось створенням двох окремих українських православних церков – Автономної православної церкви (АПЦ) та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Відображенням тогочасних релігійних суперечностей, які хвилювали й населення Уманщини є стаття в газеті 23 жовтня 1941 р., де наголошувалося, що «у релігійні справи втручається всякий, кому лише не лінощі. Не хотять спокійно дождити Всеукраїнського собору, що буде скликаний у Києві й вирішить долю церкви... Майбутній Всеукраїнський Собор з'ясує й розв'яже нам усі церковні справи. Тоді в них буде запроваджена певна дисципліна» [18].

Німецька політика щодо релігійно-церковного життя на окупованій території України виходила з того, що єдина сильна церква не відповідає інтересам Німеччини. Головною для окупантів була лояльність до німецької адміністрації. За визначенням І. Грідіної основні напрямки церковної політики в Україні зводилися в окупантів до наступних позицій: підтримка релігійного руху (як ворожого щодо більшовизму), роздрібнення його на окремі течії за національною ознакою, використання їхніх протиріч для запобігання можливій консолідації в боротьбі проти Німеччини; використання церковних об'єднань для допомоги німецькій адміністрації на місцях [див. 9, с. 13].

Нацистська тактика щодо розколу у релігійному середовищі призводила до ворожнечі між православними церквами. Спроба об'єднання православного руху в Україні, ініціаторами якого виступили прибічники автокефалії, в кінцевому рахунку виявилася невдалою. Газета висвітлювала на своїх сторінках хід вирішення організаційних питань різних православних конфесій [див. 1; 20;

25; 34; 39], а також політику й відповідні розпорядження німецької влади щодо регламентації релігійного життя населення [див. 15; 26; 27].

Аналізуючи і кількість, і зміст відповідних публікацій газети, можемо висловити припущення про домінування на Уманщині в період окупації парафій УАПЦ. Зокрема, 5 березня 1942 р. у статті «Про справи церковні» читаємо: «... треба (настав час) кожному священикові дати самому собі ясну, тверду відповідь, чи може він, маючи свої певні переконання, остаточно без усяких застережень визнати автокефальну українську церкву?» [25]. За даними, які наводяться в сучасних дослідженнях, автокефальна церква на території Уманщини, де єпархію очолював єпископ Уманський Ігор (Губа) на вересень 1942 р. нараховувала 60 парафій [2, с. 27].

Окупанти прагнули використати авторитет українського православ'я для зміцнення своїх позицій, отримати важливий засіб для своєї пропаганди і через церковні структури впливати на настрої населення. Від імені церковних ієрархів віруючим адресувалися послання із закликами до працьовитості, старанності, покори властям. Так 3 вересня 1942 р. газета друкує залик єпископа Уманського Ігоря до духовенства і вірних Уманської єпархії, в якому зазначалось: «... на час війни... до остаточного нашого визволення всі свята, що припадають на тижні, переносяться на неділі. «Добре діло дозволяється робити і в свято»» [11]. Фактично це було сприяння реалізації розпорядження рейхскомісара Е. Коха про заборону проведення церковної служби в будні дні, на які припадають православні свята [див. 8, с. 115]. 1 жовтня 1942 р. в газеті було вміщено відозву архієпископа АПЦ Олексія, який закликав свою паству «боротися проти большевицьких бандитів» [4], тобто проти партизанів.

Серед послань ієрархів українських православних церков були й такі, що закликали молитися за «німецьку армію-визволительку» та її вождя – Адольфа Гітлера. Таким чином ієрархи платили нацистському режиму за можливість існування церкви [див. 8, с. 118]. В тому числі такі дії з боку обох православних церков на Уманщині засвідчують і відповідні публікації в газеті. Зокрема тут ми можемо прочитати, що 1 та 2 серпня 1942 р. «у всіх уманських церквах

Православної старослов'янської орієнтації з приводу роковин вступу німецького війська в Умань були відправлені соборні літургії та вдячні молебства за визволення релігії від большевицького гноблення» [38]. Також в газеті фігурує замітка про те, що три єпископи Київської єпархії УАПЦ надіслали у червні 1942 р. телеграму фюреру з нагоди «річниці початку війни проти большевизму» [35]. Незабаром до їх звернення прилюдно приєднався і єпископ Уманський Ігор [12].

Деякі публікації газети відобразили характерну реакцію на нову релігійну політику в СРСР. Радянська влада прагнула використати релігійні почуття населення, ідейні та організаційні можливості православної віри і церкви для боротьби з ворогом. Тому практично припиняється антирелігійна пропаганда, підтримується патріотична діяльність духовенства та віруючих, поступово налагоджуються стосунки держави і церкви. Як влучно зазначила І. Грідіна, боротьба за віруючих стала ще однією ділянкою ідеологічного фронту СРСР та фашистської Німеччини [9, с. 15].

Боротьбою за уми віруючих були зумовлені в 1943 р. такі публікації газети як «Сталін пограблює останні церкви», «Сталін і далі переслідує церкву й релігію», «По той бік фронту. «Око й вухо Боже»». У першій газетній замітці озвучена радянським радіо ініціатива митрополита Сергія щодо створення танкової колони на пожертвування віруючих оцінювалася як здійснення Сталіним «останньої ліквідації церковного майна» [30]. У другій – йшлося про нібито масові репресії на відвойованих радянськими військами територіях, де «з прибуттям большевиків перестало існувати релігійне життя» [29]. У третій – піддавалася критиці відозва митрополита до Червоної армії та проводилася ідея, що теперішнє визнання віри в СРСР не можна оцінювати як справжню християнську релігійність, «яку ще недавно московські безбожники називали попівськими туманними фразами» [23].

В одній із публікацій газети осуд більшовицького варварства і терору підкріплюється думкою з боку духовенства ряду європейських країн. 5 вересня 1943 р. газета надрукувала статтю «Комісія духовенства у Вінниці», в якій

йшлося про відвідання Вінниці, де було здійснено перепоховання жертв «большевицьких вбивств», представниками церков Болгарії, Фінляндії, Румунії, Швеції, Сербії, Зокрема, румунська делегація озвучила тут офіційну заяву, яка закінчувалася словами, зацитованими у статті наступним чином: «Ті факти вивляють советську державу як чужу культурі організацію, що негідна належати до європейського гурту» [14].

Отже, можемо зробити загальний висновок, що на сторінках газети «Уманський голос» було відображено ряд характерних проявів релігійного життя в регіоні та релігійної ситуації в Україні загалом. У своїх матеріалах газета заохочувала відродження українських християнських традицій, висвітлювала хід вирішення організаційних питань церковних конфесій та розпорядження властей щодо регламентації релігійного життя. В газеті була представлена позиція німецької влади, спрямована на використання релігійного чинника для зміцнення свого окупаційного режиму, здобуття прихильності серед місцевого населення та підірив його довіри до радянської системи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акт [Про об'єднання церков] // Уманський голос. 1942. 19 листопада.
2. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? / Карел Беркгоф // Український історичний журнал (далі УІЖ). 2005. № 3. С. 16–31.
3. Великодні звичаї в Україні // Уманський голос. 1943. 25 квітня.
4. Відозва Крем'янецького Архієпископа // Уманський голос. 1942. 1 жовт.
5. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації / Ю. Волошин. Полтава: Полт. держ. пед. ін-т ім. В.Г. Короленка, 1997. 126 с.
6. Главацький М. Окупаційна влада та церква в генеральній області «Київ» (1941–1944 рр.): співпраця та протистояння / М. Главацький, М. Дробот // Наук. часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова: збірник наук. праць. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. Серія 6: Історичні науки, Вип. 13. С. 181–185.
7. Глух. Антиріздвяний вечір / Глух // Уманський голос. 1942. 25 грудня.

8. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. Гордієнко // УІЖ. 1998. № 3. С. 73–81.
9. Грідіна І.М. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Грідіна І.М. Донецьк, 2001. 22 с.
10. Дальній Ю. На Свят-Вечір / Ю. Дальній // Уманський голос. 1942. 25 грудня.
11. До Чесних Отців Благочинних, Духовенства та вірних Уманської Єпархії // Уманський голос. 1942. 3 вересня.
12. Звернення Єпископа Ігоря // Уманський голос. 1942. 9 липня.
13. Колядки // Уманський голос. 1941. 21 грудня.
14. Комісія духовенства у Вінниці // Уманський голос. 1943. 5 вересня.
15. Конференція в церковних справах // Уманський голос. 1942. 4 червня.
16. Лисенко О. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Лисенко Олександр Євгенійович. К., 1999. 480 с.
17. Недзельський Ю. Відродження церковів / Ю. Недзельський // Уманський голос. 1941. 4 вересня.
18. Недзельський Ю. Стережімося баламутів / Ю. Недзельський // Уманський голос. 1941. 23 жовтня.
19. Незвичайне хрещення // Уманський голос. 1943. 28 червня.
20. Новий архієпископ автономної православної церкви // Уманський голос. 1943. 15 липня.
21. Перехрест О.Г. Релігійне життя в українському селі / О.Г. Перехрест // Український селянин. 2010. Вип. 10. С. 28–30.
22. Перша українська греко-католицька церква в Києві // Уманський голос. 1943. 25 липня.
23. По той бік фронту. «Око й вухо Боже» // Уманський голос. 1943. 7 листопада.
24. Повернення до церкви // Уманський голос. 1941. 31 серпня.
25. Про справи церковні // Уманський голос. 1942. 5 березня.

26. Релігійна свобода в Україні // Уманський голос. 1942. 16 липня.
27. Свобода віри і сумління // Уманський голос. 1942. 26 липня.
28. Собор запорізьких часів // Уманський голос. 1943. 19 серпня.
29. Сталін і далі переслідує церкву й релігію // Уманський голос. 1943. 17 жовтня.
30. Сталін пограблює останні церкви // Уманський голос. 1943. 28 січня.
31. Старовинна церква-фортеця // Уманський голос. 1942. 12 листопада.
32. Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941–1942 рр. / Н. Стоколос // УІЖ. 2004. № 3. С. 91–111.
33. Тірон Ф. Відродження церковного життя / Ф. Тірон // Уманський голос. 1941. 2 жовтня.
34. Український єпископ в Рівному // Уманський голос. 1942. 13 вересня.
35. Українські єпископи до фюрера // Уманський голос. 1942. 5 липня.
36. Українські православні святці в листопаді м-ці // Уманський голос. 1941. 20 листопада.
37. Урочисте передання ключів до Володимирського собору в Києві // Уманський голос. 1943. 23 серпня.
38. Хроніка // Уманський голос. 1942. 9 серпня.
39. Церковні справи // Уманський голос. 1942. 5 лютого.
40. Яценюк О. Нарід і церква / О. Яценюк // Уманський голос. 1941. 28 жовтня.

Grinchenko V.G. Religious life of Uman in the conditions of the Nazi occupation (based on the materials of the newspaper «Umansky Holos»).

The article is devoted to highlighting the main aspects of the religious life of the population of Uman region in the conditions of the Nazi occupation. The publication is based on the materials of the Umansky Holos newspaper. The author considers the newspaper's description of the characteristic aspects of religious life in the region and of religious situation in Ukraine in general. It was concluded that in its materials the newspaper encouraged the revival of Ukrainian Christian traditions,

highlighted the progress of the organizational issues of church denominations and the authorities' instructions regarding the regulation of religious life. The newspaper presented the position of the German authorities, aimed at using the religious factor to strengthen its occupation regime, winning favour of the local population and undermining its credibility in the Soviet system.

Key words: *occupation regime, religious life, Umanshchyna, newspaper «Umansky Holos», revival of Christian traditions, religious factor, confessional situation, autocephalous church, autonomous church.*